

Александрова Г. А.,
доктор філологічних наук,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ПОРІВНЯЛЬНИЙ МЕТОД У НАУКОВОМУ ОСМИСЛЕННІ ВОЛОДИМИРА ПЕРЕТЦА

Велике значення для розвитку порівняльного літературознавства мала діяльність Володимира Перетца (1870–1935). Учений відомий насамперед як яскравий представник філологічної школи в літературознавстві [1], [3], як засновник філологічного семінару в університеті Святого Володимира, як фундатор слов'янського формалізму [10], як автор підручників з історії методології, у яких він вичерпно характеризував шляхи літературознавчого аналізу. Водночас він схвально ставився до порівняльного літературознавства, застосовував його методологію у працях, присвячених зв'язкам давньої української поезії з російською і польською, високо оцінив його у посібнику “Із лекцій з методології російської літератури. Історія вивчень. Методи. Джерела” (К., 1914). Студії з візантійської, давньоболгарської, давньоруської літератури привели його до висновку, що, крім значної кількості рецепцій давньої болгарської літератури, остання вже в найдавніші часи мала твори, у яких відображалися духовні й естетичні потреби Південної Русі та Московщини. Про літературу XIII–XIV ст. він говорив як про своєрідну – мовою, темами, і чужу для Московської Русі. В. Перетц наголошував на важливості місцевих національних основ у розвитку кожної літератури: “Література національна за змістом і за мовою” [6, 3], “література у наш час є ящцем національного життя... Можна думати, що література майбутнього стане міжнародною, коли зітруться вузькі рамки національностей. Але питання про мову... залишається відкритим” [4, 184]. Для дослідника важливо, якою мірою кожне явище є наслідком певного моменту літературної еволюції, тобто, чи все в ньому є продуктом певного моменту, чи немає в ньому традиційних елементів, чи все у ньому належить авторові, чи нема в ньому того, що створене іншою особою чи, – що власне хотів сказати автор у своєму творі як представник епохи, і що він повторив машинально, відтворюючи літературні навички свого покоління” [4, 340]. Вимоги вивчати твір як художнє явище, що має історичну основу, національний ґрунт і свої закони, дослідник ставив і перед студентами: увагу до форми, перенесення акценту зі “що” на “як” варто розглядати в контексті загальнішого процесу переорієнтації літературознавства в модерністську добу, як реакцію на позитивізм і соціологізм XIX ст.

У В. Перетца, як і в кожного дослідника, який залишив по собі велику наукову спадщину, є праці, які більш відомі й актуальні, є ті, до яких звертаються рідше, а є й маловідомі. Серед його праць є і стаття, присвячена спостереженням над порівняльним методом у літературознавстві [5]. На жаль, з'явилася вона вже 1934 року, незадовго перед арештом ученого, а порівняльний метод у літературознавстві з 1930 року починають називати ідеалістичним, застарілим, і зрештою, реакційним [2, 335], бо він не відповідав тодішній ідеологічній доктрині. Саме тому праця

В. Перетца виявилась не задіяною у тодішній науці, хоч автор і намагався наполегливо проводити думку про доцільність порівняльних досліджень, пробував виправдати їх та доповнити вченням про класи, соціологічними висновками, але, до честі, ніде не вживав штампів на кшталт “єдино правильне марксистсько-ленінське вчення” тощо. Нині ця стаття важлива як свідчення того, як у 1930-х роках деформувалися переконання навіть у представників старої школи вчених, що пробували хоча б такою ціною врятувати найцінніше з надбань дореволюційної науки.

Про себе В. Перетц писав, що ніколи не був теоретиком порівняльного методу, але користувався ним: більш широко в працях із фольклору, більш обмежено в працях з літератури 17–18 ст., тому від нього не сховались слабкі його сторони, що “рельєфно виявились у працях не завжди обачних його адептів” [5, 337]. Зокрема, зайвими він вважав нагромадження паралелей, які є “цілковито зайвим баластом” [8, 27] у тому разі, коли шлях запозичень зрозумілий і не потребує сумнівних здогадів. Ще в “Лекціях з методології історії російської літератури” (1914) він, по суті, резюмував теорію порівняльного методу, зазначаючи, що той вирізняється найбільшою об’єктивністю і має метою з’ясування походження пам’яток літератури і процесу їх утворення шляхом порівняння в цілому і в частинах, допускаючи можливість широких міжнародних впливів. Важливим є наголос на тому, що письменник, навіть бажаючи бути суто національним, торкаючись чужої літератури і культури, мимоволі переступає грань національного і черпає із чужих джерел, засвоюючи для своєї літератури нові, іноді чужі для неї до цього моменту, форми й сюжети.

Спираючись на авторитетних попередників (Дюнлопа, Лібрехта, Шале, Кертінга, братів Грімів, Бенфея, Ф. Буслаєва, О. Веселовського та ін.) В. Перетц наголошує: потрібно насамперед пам’ятати про те, що літератури сусідніх народів повсякчас впливають одна на одну, і тому потрібно паралельно вивчати їх усі. Порівняльне дослідження виявляє не лише джерела певного літературного твору, а й показує шляхи, якими автор, що жив пізніше, дізнався про заново опрацьовану ним тему.

Іноді порівняльно-історичний метод, – зазначав далі В. Перетц, – “переходить на ґрунт етнографічний, т. намагається розв’язати подвійне завдання: не лише пояснити появу того чи того твору запозиченням сюжету, але також і чому запозичено цей сюжет, а не інший” [4, 178]. Після вивчення побутових і літературних аспектів віднаходиться сюжет, який дав поштовх творчій діяльності автора, а потім з’ясовується, що нового, самобутнього додав автор до цього мандрівного сюжету. Тому порівняльно-історичний метод “потребує величезної ерудиції і підготовки критичного перевіреного і дослідженого матеріалу, а основне – критичної обережності й такту” [4, 180]. Водночас учений вказував, що порівняльне дослідження має свої “підводні камені” і, цитуючи слова І. Срезневського про самостійне зародження літературних форм, наголошував: “Завжди слід пам’ятати, що бачити у всьому і всюди “запозичення” – це для вченого, що користується порівняльним методом – ознака “поганого тону”, погані школи чи відсутність усякої школи” [4, 181]. Теоретичні висловлювання про порівняльний метод В. Перетца небагато чого додавали до зауваг про нього М. Тихонравова, О. Пипіна, О. Галахова, О. Архангельського та ін.: для всіх тодішніх учених основне завдання літературознавчої науки – це насамперед з’ясування ґенези літературних пам’яток.

В. Перетц завжди виступав проти такого розуміння порівняльного методу, який “зводиться до примітивного підбору паралелей... настільки загального характеру, що вони... нічого не пояснюють” [7, 381].

У параграфі, присвяченому філологічному методу, В. Перетц називає основні його прийоми, які застосовуються слідом за бібліографічною підготовкою. Це критика текстів пам'яток літератури, історія їх тексту і порівняльно-історичне дослідження їхньої форми і змісту. Отже, вчений об'єднав “в один методологічний комплекс підготовчі дослідження зовнішньої історії твору з аналізом його внутрішніх якостей, що був заснований на компаративній методиці” [10, 17].

У праці В. Перетца 1934 року основним методологічним засновком є зв'язок літератури із життям, її динамічний характер, відповідно до якого варто її досліджувати, та умовність будь-якої періодизації, яка доцільна тільки з педагогічного погляду. Досить прямолінійно він ділить народи і літератури на передові, т.зв. законодавці мод, і ті, які в них запозичають культурні надбання. Запозичення виявляється надзвичайно зручним і звичним способом “порівнятися” з цим законодавцем. Тому основною категорією порівняльного літературознавства для В. Перетца є запозичення як неминуче життєве явище. Його вчений трактує як засвоєння літературного досвіду представників історично попередніх культурних шарів провідного класу. Заперечувати факти запозичення в літературі не можна, – переконаний він, – так само, як і закономірності такого запозичення. Питання полягає в тому, як воно відбувається, з яких причин, до чого призводить і для кого здійснюється. Факти запозичення в літературі для В. Перетца – це не лише результат спілкування між народами, а насамперед – між класами, які перебувають на схожому етапі суспільного і культурного розвитку.

Як доводять його спостереження, у літературній сфері запозичення не залишаються “чужорідним тілом”: вони часто міцно врастають у нове середовище і мають у ньому свою долю, скорочуються, розширюються, варіюються, виконують різні функції відповідно до потреб часу і культури класу, який їх використовує. Запозичення, – наголошував учений, – у процесі літературного розвитку розділяє долю оригінального і так само зазнає впливів соціальних зрушень у суспільстві, в якому побутує.

Літературне запозичення В. Перетц визначає як перенесення літературної пам'ятки в нове мовне середовище, а також перенесення письменником у свій твір ідейного і формального матеріалу із літературної продукції попередників, іноді й сучасників. Це перенесення, за його словами, буває навмисним, свідомим (плагіат, наслідування) чи ненавмисним, заснованим на спогаді про прочитане чи почуте (вплив, ремінісценція).

Перед дослідником закономірно постає питання: випадково чи не випадково відбувається таке перенесення? Відповідь В. Перетца категорична: випадковостей немає. Адже письменник часто спокійно проходить повз тисячі літературних зразків, повз висловлювання багатьох попередників, але “не заражається їхніми ідеями, не запам'ятовує, не засвоює собі їхніх словесних формул настільки міцно, що вони

стають для нього рідними, – і тільки в деяких випадках із маси матеріалу, створеного його попередниками, бере дещо, оформлюючи по-своєму” [5, 330].

Але висновок ученого несподіваний, він ґрунтується не на психології творчості, а на класовій теорії: запозичення за визначенням В. Перетца, це “відтворення письменником у творчості, навмисно чи ненавмисно, того з літературної спадщини, що відображає його класові зацікавлення і відповідає його класовій ідеології, оснований на певній соціально-економічній базі” [5, 331].

Учений наголошує: усі випадки запозичення: і навмисне, елементарне, що легко виявляється, і ненавмисне, значно важче, бо в дослідника можуть виникати в різні заперечення і сумніви – виявляються за допомогою порівняльного методу. Його В. Перетц розуміє дуже широко, наголошуючи на його значенні в повсякденні і науці, зазначаючи, що людина широко послуговується порівнянням: через порівняння пізнає речі і думки, оцінює їх і проникає у їхню суть.

В. Перетц відзначає історичну заслугу вчених, які обґрунтували і демонстрували в своїх працях принципи порівняльного методу. Імена Бенфея, Лібрехта, Кьолера, Паріса, О. Пипіна, О. Веселовського, І. Жданова, на його переконання, є своєрідними віхами, показниками нової епохи в історії літератури. Ці вчені зробили багато важливого для свого часу, на своєму етапі, порушивши питання про ґенезу твору, яке В. Перетц називає кардинальним для подальшої праці літературознавця. І хоча багато праць викликали свого часу нарікання (В. Стасова, О. Веселовського, І. Жданова), але в цьому винен не порівняльний метод, а недостатнє володіння матеріалом, схильність до сміливих гіпотетичних міркувань, а іноді – упередженість переконань.

Суть порівняльного методу, за В. Перетцом, полягає в тому, що літературне явище, яке вивчається в цілому і в частинах, зіставляється з попередніми йому в часі фактами в межах тієї ж чи інонаціональної літератури, якщо є свідчення, що автор був ознайомлений з нею.

Таким чином, послідовне зіставлення може показати, що 1) твір, що розглядається, не залежить від певних зразків і ідейно, і формально (тематично, композиційно, стилем, словесним оформленням) і є самостійним та оригінальним. Це не означає, що автор творив “вільно” від впливів середовища, а тільки те, що він не користувався раніше написаним зразком, шаблоном; 2) твір, що вивчається, створений автором, залежить ідейно чи формально від раніше існуючих; 3) автор у творі допустив навмисне наслідування, близьке до зразка, чи ненавмисне, внаслідок мимовільної ремінісценції, до того ж він щось своє, по-своєму обробив запозичене, по-новому показав раніше використаний сюжет, ідею тощо.

Саме таким шляхом порівняння літературних творів усіх часів встановлюються схожості і відмінності у змісті і формі. У першому випадку, якщо спостерігається схожість ідей, встановити факт запозичення чи впливу важче: у певних умовах культури, суспільного побуту осіб, що належать до однієї суспільної групи чи класу, можуть бути носіями схожих і навіть тотожних ідей, які можуть у них зароджуватися без усякого запозичення, наприклад, ідея протесту проти класового гніту. Але набагато менш вірогідно, щоб люди, розділені часом, суспільним становищем, вихованням, класовою належністю – виражали свої ідеї, почуття, настрої тими самими

словами в тотожних словесних формулах. І якщо в пізнішому творі віднаходять словесні формули, відомі з раніших пам'яток, то можна дійти висновку, що йдеться про наслідування.

В. Перетц пробує розібратися в питанні, чи придатний в умовах теперішнього часу порівняльний метод для праці літературознавця, чи його слід залишити як застарілий. Метод, на його думку, це насамперед інструмент, і користуватися ним у праці можна вміло і невміло. В одних випадках порівняння, проведене тактовно і зі знанням на великому і такому, що відповідає справі, матеріалі – давало одні результати, в інших науковців, що були схильні до працелюбного, але безплідного колекціонування – інші результати. Тому порівняльний метод і “теорія запозичень”, що впливала з нього і довго застосовувалась там, де можна і не можна, внаслідок некритичності і необережності своїх прихильників цілком втратила авторитет для вчених, які шукали якогось універсального ключа для всіх питань літературознавства. До вдалих результатів ніколи не приводило сліпе доктринерство, особливо тоді, коли воно перешкоджає реальній праці і замінює її підбором цитат, механічно засвоєних і не пристосованих до продуктивної роботи над матеріалом.

За невмілим застосуванням порівняльним методом, за спостереженнями В. Перетца, приховується й дещо інше: 1) значною мірою впевненість, що нагромадження паралелей і деталей має якесь самодостатнє значення, 2) прагнення звести літературний процес до цього механічного нагромадження фактів, деталей, епізодів, стилістичних формул тощо, позбавивши його внутрішньої основи. Такою основою В. Перетц вважав плин життя, зв'язок із його потребами. Насамперед не потрібно забувати реципієнта, для якого твориться література, її функціональну роль і призначення.

Звичайною помилкою у випадках невдалого послуговування порівняльним методом В. Перетц вважає ігнорування історичних умов, у яких писався твір, зокрема, дослідники не враховують біографії письменника, часто не запитують, чи міг автор запозичувати той чи той елемент свого твору, чи знав він мову джерела, що приписують йому, зрештою, чи тримав його в руках. Випускають з поля зору умови життя суспільства і сам характер запозичення, яке приписують авторові, а яке є, по суті, словесним вираженням “ідей віку”. Крім того, досвід спостереження над фактами переконує В. Перетца, що нічого цілком чужого для психіки письменника не запозичується: в основі “запозичення” лежить спорідненість інтересів, до того ж не лише особистих, але – на чому тепер наголошує вчений – суспільних, класових.

Як зазначає В. Перетц, ніяке наслідування чи запозичення буквально не повторює оригінал. Цьому перешкоджає вже те, що наслідувач живе пізніше від творця оригіналу. Отже, підсумовує він, “механічного запозичення не буває, навіть якщо переносяться готові епізоди, окремі сюжетні одиниці” [5, 334] – читач бачить їх в іншому обрамленні, вжитими з новим розумінням їхнього значення. Для вченого велике значення має ідея перетворюваності, трансформації запозичення, його співвіднесення, координація з фактами життя нового суспільного середовища, внаслідок якої буквально, тотожного запозичення ніколи не буває.

В. Перетц ставить питання загострено однозначно: чи може літературознавець відмовитися від застосування порівняльного методу, і відповідає: не може, але його слід підпорядкувати певним установкам сучасного літературознавства. Порівняльний метод розкриє, “**чим і як** (підкреслення автора. – Г. А.) у процесі творчої праці той чи той письменник... для оформлення свого художнього замислу користується, черпаючи зі скарбниці колективного літературного досвіду своїх попередників” [5, 335].

І несподівано В. Перетц применшує значення порівняння, зводячи його лише до прийому: “Порівняльний метод як прийом, що допомагає з’ясувати процес письменницької праці, неминуче застосовуватиметься в роботі над літературною спадщиною минулого, але це не зводиться до безцільного колекціонування паралелей, які демонструють начитаність ученого, але нічого не доводять читачеві його праць” [5, 338].

І вже зовсім штучним видається висновок про те, що порівняльний метод у процесі роботи літературознавця потрібен лише як метод підготовчої обробки літературного матеріалу для подальшого його аналізу з соціологічного погляду. Не досліджена з погляду походження пам’ятка літератури, т. ще не означена як оригінальна, перекладна чи наслідувальна – не може бути використана як матеріал для історії літератури. Відсутність свідчень про те, що принесло нове середовище в запозичену шляхом перекладу чи наслідування пам’ятку не дасть змогу визначити ступінь оригінальності і процес трансформації запозиченого середовища. Відмовляючись від застосування порівняльного методу, – наголошує вчений, – ми будемо позбавлені можливості проникнути в мотиви запозичення. Помиляються і ті, хто уявляє, що порівняння має якесь самодостатнє значення, і ті, хто вважає цей метод непотрібним на нинішньому щаблі соціального і наукового життя, – переконаний В. Перетц.

На думку вченого, порівняльний метод – це не система ідеалістичних чи матеріалістичних філософських понять, а тільки робочий прийом для виявлення культурних і літературних зв’язків у словесній творчості всіх народів, які торкалися один одного в історичному, а той доісторичному житті. Таке розуміння нині видається надзвичайно вузьким і спрощеним, воно було, звісно ж, насамперед даниною часові, аніж внутрішнім переконанням автора. Адже в рік виходу статті В. Перетца почали говорити про нещадну боротьбу з представниками антимарксистських течій. Негативну характеристику давали й літературознавцям, що “вийшли з Київського університету – Н. К. Гудзій та А. А. Назаревський стоять на типових для київської “школи” (професорів В. Н. Перетца та А. М. Лободи) статистично-порівняльних методологічних позиціях” [9, 104] (в оригіналі ініціали вказані саме так, у російському варіанті. – Г. А.). Ідеологічний чинник, що запанував у всіх сферах наукової діяльності, завдав непоправної шкоди літературознавству в цілому й компаративістиці зокрема, спотворив її принципи й оголосив лженаукою на кілька десятиліть, що значною мірою зруйнувало спадкоємність національного історико-літературного мислення та звузило методологію пізнання літературних явищ. Нині ця галузь відродилась і активно розвивається, тому для багатьох дослідників особливо важливими є наукові пошуки багатьох прихильників порівняльного методу в українському літературознавстві, початком діяльності яких став

філологічний семінар професора В. М. Перетца. Із нього вийшла ціла плеяда науковців: В. Адріанова-Перетц, О. Багрій, Л. Білецький, О. Бургардт, М. Гудзій, О. Дорошкевич, М. Драй-Хмара, М. Калинович, М. Марковський, С. Маслов, О. Назаревський, П. Попов, П. Филипович та ін., які долучилися до традиції компаративного вивчення української літератури.

Література

1. Копержинський К. Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття, 1917–1927 (відбитка з “Студій з історії України”, н.-д. кафедри істор. України в Києві, т. II, 1929) / К. Копержинський. – К., 1929. – 34 с.
2. Літературознавча робота в Києві // Літературний архів. – 1930. – Кн. I–II. – С. 335.
3. Наєнко М. К. Історія українського літературознавства / М. К. Наєнко. – К. : Академія, 2001. – 312 с.
4. Перетц В. Н. Из лекций по методологии истории русской литературы / В. Н. Перетц. – К. : Типография 2-й Артели, 1914. – 496 с.
5. Перетц В. Н. К вопросу о сравнительном методе в литературоведении / В. Н. Перетц // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы. – 1934. – Т. 1. – С. 327–339.
6. Перетц В. Н. Отзыв о сочинении Н. И. Петрова : [“Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII вв. Киевская искусственная литература XVII–XVIII вв., преимущественно драматическая”. – К., 1911] / В. Н. Перетц. – Пг., 1915. – 32 с.
7. Перетц В. Н. Проф. В. Резанов. Драма українська. У Києві, 1921 (Збірник Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, ч. 7) / В. Н. Перетц // Известия Отделения русского языка и словесности. – 1926. – Т. XXXI. – С. 369–383.
8. Перетц В. Н. Рецензия на сочинение А. М. Лободы “Русские былины о сватовстве” (К., 1904, представленное для получения степени магистра русской словесности) / В. Н. Перетц // Университетские известия. – 1904. – № 11. – С. 20–29.
9. Перлін Є. Гоголь про мистецтво / Є. Перлін // Життя й революція. – 1934. – Кн. 4. – С. 102–118.
10. Росовецкий С. К. Памятник истории литературоведения – или университетское пособие на все времена? / С. К. Росовецкий // Перетц В. Н. Краткий очерк методологии истории русской литературы : [пособие и справочник для студ., препод. и самообраз.] / В. Н. Перетц ; [предисл. С. К. Росовецкого, А. Н. Дмитриева]. – М. : Изд-во Государственная публичная историческая библиотека России, 2010. – С. 3–24.
11. Филипович П. Українське літературознавство за 10 років революції / П. Филипович // Література / [за ред. С. Єфремова, М. Зерова, П. Филиповича]. – К., 1928. – Зб. 1 – С. 5–28.

Анотація

У статті розглядаються теоретико-методологічні проблеми порівняльного літературознавства першої третини ХХ ст., порушені в працях В. Перетца. Простежується перехід до розуміння порівняльно-історичного методу лише як прийому в літературознавстві, метою якого стало соціологічне тлумачення твору.

Ключові слова: порівняльний метод, методологія, зіставлення, прийом, запозичення, вплив, соціологія.

Аннотация

В статье рассматриваются теоретико-методологические проблемы сравнительного литературоведения первой трети ХХ ст., поставленные в трудах В. Перетца. Исследуется переход к пониманию сравнительно-исторического метода только как приема в литературоведении, целью которого стало социологическое толкование произведения.

Ключевые слова: сравнительный метод, методология, сопоставление, прием, заимствование, влияние, социология.

Summary

The article deals with theoretical and methodological problems of comparative literature of the first third of the twentieth century, raised in the works of V. Peretz. Passing modulation is being following up to an understanding of the comparative-historical method only as a reception of literary criticism, which aims to become a sociological interpretation of the work.

Keywords: comparative method, methodology, comparison, taking, borrowing, influence, sociology.